

ŁUKASZ Hajduczenia

Uniwersytet Warszawski, Wydział „Artes Liberales”

<https://orcid.org/0000-0003-0530-4006>

Jerzy Klinger i Jerzy Nowosielski: myśli o liturgii

Jerzy Klinger and Jerzy Nowosielski: thoughts on liturgy

Abstract

This article is a consideration of selected thoughts of Fr Jerzy Klinger on the Orthodox liturgy. These thoughts are simultaneously present in many of Jerzy Nowosielski's statements. The shared intuitions of the two friends form the basis for theological reflection, leading to conclusions that crystallize concepts such as Orthodox theology, liturgy, liturgical practice or beauty. The mutual complementarity of the famous painter and theologian, as a result, is decisive for the quality of their work. Jerzy Nowosielski thus constructs an extremely interesting discourse on his art. Fr Jerzy Klinger, on the other hand, creates a bold theology in which he becomes an artist far from theorizing.

Keywords: Jerzy Klinger, Jerzy Nowosielski, Orthodox liturgy, Orthodox theology, doctrine, liturgical practice, beauty in liturgy.

Abstrakt

Artykuł jest rozważaniem na temat wybranych myśli ks. Jerzego Klingera dotyczących liturgii prawosławnej. Myśli te są jednocześnie obecne w wielu wypowiedziach Jerzego Nowosielskiego. Wspólne intuicje obu przyjaciół stanowią podstawę do refleksji teologicznej, prowadzącej do wniosków krystalizujących takie pojęcia, jak: teologia prawosławna, liturgia, praktyka liturgiczna czy piękno. Wzajemne uzupełnienie się słynnych malarza i teologa w rezultacie jest decydujące o jakości ich twórczości. Jerzy Nowosielski dzięki temu konstruuje niezwykle interesujący dyskurs dotyczący swojej sztuki, natomiast ks. Jerzy Klinger tworzy teologię odważną, w której staje się artystą dalekim od teoretyzowania.

Słowa kluczowe: Jerzy Klinger, Jerzy Nowosielski, liturgia prawosławna, teologia prawosławna, doktryna, praktyka liturgiczna, piękno w liturgii.

Niezwykła przyjaźń ks. Jerzy Klingera oraz Jerzego Nowosielskiego w kluczowym stopniu musiała wynikać ze szczególnej miłości ich obu do świata prawosławnej liturgii, z którego wyrosli. Nabożeństwa wschodniego chrześcijaństwa stanowią bowiem gigantyczną syntezę sfer sztuki i teologii, czyli dzie-

dzin, w których oboje byli niekwestionowanymi mistrzami. Doświadczenie liturgii wyznacza ponadto swoistą wspólnotę tożsamościową prawosławnych, opartą na wykształceniu szczególnego typu wrażliwości na bogactwo zjawisk tworzących nabożeństwa. Liturgia nie na darmo została w największym stopniu afirmowana przez wschodnie chrześcijaństwo. W swoim rozwoju nie tyle ewoluuje, co nawarstwia się w czasie kolejnych pokoleń. Trudno do niej „wejść z zewnątrz”, jest bowiem szczególnym darem w znaczeniu jej dogłębnego rozumienia¹. Liturgia to też sposób patrzenia na sytuację ewangeliczną i sytuację zbawienia.

Wieloletni dialog ks. Klingera oraz Nowosielskiego jest najlepiej znany bliskim kręgom ich rodzin oraz przyjaciół². Natomiast owoce tego dialogu są wielkim dziedzictwem polskiej sztuki i prawosławia. Przenikanie się tych osobowości sprawiało, że w pewien sposób chwilowo zamieniali się oni swoimi rolami, do których byli powołani. Jerzy Nowosielski w swojej twórczości kierował się opinią swego przyjaciela: „Nie opłaca się być letnim w refleksji teologicznej”. Zawsze więc był gorącym. W myśleniu dyskursywnym i w sztuce. W całej swojej sztuce. Uważał bowiem, że niektóre jego obrazy są przekazem pewnych intuicji teologicznych w większym stopniu, niż ikony³. Z kolei ks. Jerzy Klinger w swym przekazie teologicznym był niczym odważny malarz. Nie bał się formułowania myśli dotyczących jego osobistej wiary i doświadczenia rzeczywistości duchowej, takiej, jak radość i oczywistość zmartwychwstania. Jerzy Nowosielski komentował to następująco: „W tych rejonach teolog przestaje być tylko teologiem, jest już artystą, a przede wszystkim prorokiem”⁴.

Warto też zaznaczyć, że spójny, artystyczno-teologiczny geniusz Jerzego Nowosielskiego nie mógłby zaistnieć bez ks. Jerzego Klingera. Był on bowiem najważniejszym jego życiowym rozmówcą, co wynika z często przytaczanych w tym kontekście słów żony malarza, Zofii Nowosielskiej. Po śmierci ks. Klingera w 1976 r. mawiała ona mianowicie, że „zmarł jedyny człowiek, z którym Jurek mógł rozmawiać na najważniejsze dla niego tematy”⁵. Jak relacjonował sam malarz, żadna z tych rozmów nie była „rozmową prywatną”. Każda bowiem była rozmową z Kościołem, z jakimś

¹ Michał Klinger. 2019. *Strażnik wrót. Próby z hermeneutyki teologicznej*. Kraków: Wydawnictwo Pasaże, 124.

² O przyjaźni – zob. Henryk Paprocki. 2024. Ks. Jerzy Klinger i Jerzy Nowosielski: historia przyjaźni. W Henryk Paprocki. *Między słowem a obrazem. Eseje o twórczości J. Nowosielskiego*. Supraśl: Akademia Supraska, 121–132.

³ Henryk Paprocki. 2024. *Pożegnanie Profesora Jerzego Nowosielskiego (kazanie wygłoszone 26 lutego 2011 roku)*. W Paprocki. *Między słowem a obrazem*, 266.

⁴ Jerzy Nowosielski. 2015. Teolog otwartości ekumenicznej. W Jerzy Nowosielski. *Listy i zapomniane wywiady*. Red. Krystyna Czerni, 324–326. Kraków: Żnak.

⁵ Paprocki. 2024. Ks. Jerzy Klinger i Jerzy Nowosielski: historia przyjaźni, 121.

konkretnym wcieleniem Kościoła Chrystusa Pana, wcieleniem prawdziwym, realnym, *hic et nunc*⁶.

Pojawiające się w tej wymianie doświadczeń wybrane myśli na temat liturgii prawosławnej, będące zarazem źródłem, jak i owocem twórczości obu wielkich przyjaciół, są przedmiotem niniejszych rozważań. Jednym z ważniejszych świadectw na ten temat są zachowane listy, spełniające niekiedy najprawdopodobniej rolę inspiracji do prac teologicznych ks. Jerzego. Warto szczególnie zwrócić uwagę na korespondencję adresowaną do Jerzego Nowosielskiego, w której zawarta jest próba skryształowania pojęcia prawosławia. Pośrednio postawione jest też tam pytanie: Czym jest prawosławna teologia?

W związku z tym pytaniem, uprzedzając treść listu, należałoby jeszcze zwrócić uwagę na specyfikę ks. Jerzego Klingera jako teologa. Jerzy Nowosielski pisał na ten temat następująco: „Nie miał cech typowych dla «teologa profesjonalisty», choć był wielkim erudytą, świetnie zaznajomionym ze stanem osiągnięć całej historycznej teologii. Dzięki swojej pomysłowości wnosił od siebie samego istotny wkład we współczesną teologię. Bo prawdziwy, twórczy teolog, musi być pomysłowy. To odróżnia go od teologów profesjonalistów”⁷. Opinia ta wydaje się być bardzo wyróżniająca ks. Jerzego i jednocześnie ostrożnie odnosząca się do „teologów profesjonalnych”. Trudno powiedzieć, jaki typ specjalistów miał tutaj dokładnie na myśli Jerzy Nowosielski, jednak wypowiedź ta sugeruje wagę elementu twórczości, która ożywia myśl teologiczną, chroniąc ją przed gabinetowym skostnieniem. Słynny Patriarcha Konstantynopola Atenagoras, mający również podejrzliwy stosunek do „teologii teoretycznej”, posługiwał się w tej sprawie humorystyczną anegdotą, kończącą się konkluzją, iż „wszystkich teologów zamknąłby na bezludnej wyspie”⁸. Z całą pewnością nie znalazłby się tam ks. Jerzy Klinger. Jego błyskotliwa refleksja teologiczna dotyczyła bowiem w szczególnym stopniu sfer najistotniejszych dla praktyki lub samej praktyki liturgii.

Początek przytoczonego poniżej listu do Jerzego Nowosielskiego dotyczy prawdopodobnie przyszłego wydania książki *O istocie prawosławia*. Stąd refleksja na temat samego pojęcia *orthodoxia*: „Jeżeli chodzi teraz o materiał dotyczący istoty prawosławia, to dobrym punktem wyjścia może być Twoja uwaga, że «Prawo – Sławie» jest nie prawidłową doktryną, lecz prawym chwaleniem Boga”⁹.

⁶ Jerzy Nowosielski. 2013. Ks. Jerzy Klinger. W Jerzy Nowosielski. *Zagubiona bazylika. Refleksje o sztuce i wierze*. Red. Krystyna Czerni, 358. Kraków: Znak.

⁷ Nowosielski. 2015. Teolog otwartości ekumenicznej, 324–326.

⁸ Оливье Клеман. 1993. *Беседы с патриархом Афинагором*. Тлум. В. Зелинский. Брюссел: Жизнь с Богом, 299–300.

⁹ Zob. list ks. Jerzego Klingera do Jerzego Nowosielskiego, w którym wielki polski teolog próbuje określić specyficzną, pozadoktrynalną definicję prawosławia, opartą na kategoriach doświadczenia i sztuki – Nowosielski. 2015. *Listy i zapomniane wywiady*, 21.

W samej zaś książce *O istocie prawosławia* widzimy rozwinięcie tej samej myśli: „Jeśli chodzi o samo słowo «prawosławny», *orthodoxos, he orthodoxe eklesia*, to zawiera ono w sobie pewną bardzo charakterystyczną dwuznaczność. Wynika ona z podwójnego znaczenia wyrazu greckiego *doxa*, który może oznaczać zarówno mniemanie, pogląd, jak i chwałę, sławę”¹⁰.

Sugestia ta w szczególny sposób podkreśla przewagę roli doświadczenia nad doktryną we wschodnim chrześcijaństwie. Wyjaśnia to niejako synteza myśli bizantyńskiej dokonana przez Grzegorza Palamasa, gdzie apofatyka Ojców Kapadockich i Pseudo-Dionizego Areopagity staje się nie tyle zamknięciem przed mówieniem i poznaniem Boga, co otwiera pułap doświadczenia osobistego, mistyki jako alternatywnego dyskursu, obierającego praktykę ascetyczną i liturgię za zasadnicze obszary poznania oraz bezpośredniego bycia z Bogiem¹¹. W tym kontekście warto, jest zwrócić uwagę, na nieprzypadkową interpretację nazwy wschodniego chrześcijaństwa: *Orthodoxia*¹².

Najważniejszy tego wyraz stanowi szeroko pojęte zjawisko liturgii stanowiącej zarówno fenomen wyznaczający ład życia ludzkiego, jak i kumulację form sztuki oddziałującej na wszelkie zmysły percepcyjne człowieka. Takie oddziaływanie miało miejsce w różnych zakresach, w każdym momencie historii, począwszy od czasów paleochrześcijańskich, kiedy to odbywały się pierwsze zgromadzenia oparte na żydowskich rytuałach domowych i liturgie apostoelskie, poprzez późniejszy rozwój celebry w okresie bizantyjskim, a skończywszy na adaptacjach nabożeństw do innych języków niż greka. Niezależnie od uwarunkowań poszczególnych epok, wpływających na rozwój i kształt liturgicznych form, niezmienną pozostawała waga samej sztuki, niestanowiąca nigdy ornamentalnego dodatku, a istotę doświadczenia nabożeństwa¹³.

Następnie ks. Klinger uściśla, że Tradycja na Wschodnie nie polega na rozwijaniu doktryny, lecz jest zawarta w postanowieniach kanonicznych i – co istotne – w formach liturgicznych: „Kościół prawosławny – podobnie jak katolicki – uważa, że są dwa źródła wiary: Pismo Święte i Tradycja, lecz przez Tradycję – odmiennie od katolicyzmu – rozumie nie rozwijającą się dalej doktrynę,

¹⁰ Jerzy Klinger. 2023. *O istocie prawosławia (Dzieła zebrane. T. 2)*. Tyniec: Wydawnictwo Benedyktynów, 7–9.

¹¹ Zob. Василий Кривошеин. 1936. „Аскетическое и богословское учение св. Григория Паламы”. *Seminarium Kondakovianum* 8: 99–151; Иоанн Мейендорф. 1997. *Жизнь и труды свт. Григория Паламы. Введение в изучение*, tłum. Г.Н. Начинкин. Санкт-Петербург, 187–218; Henryk Paprocki. 2001. *Obietnica Ojca. Doświadczenie Ducha Świętego w Kościele Prawosławnym*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Homini, 69–81.

¹² *Orthodoxia* ma podwójne znaczenie: „prawdziwej wiary” oraz „prawdziwego kultu”, jednak drugi człon wyrazu – *doxia* – wskazuje raczej na kwestię kultu. Częstą interpretacją jest również utożsamienie kwestii wiary i kultu.

¹³ Zob. analizę genetyczną rytów liturgii bizantyńskiej: Henryk Paprocki. 2010. *Misterium Eucharystii. Interpretacja genetyczna liturgii bizantyńskiej*. Kraków: Wydawnictwo WAM, 94–95.

lecz postanowienia kanoniczne (np. Konstytucje Apostolskie, Kanony Apostolskie) i formy liturgiczne Kościoła”¹⁴.

Wynika też z tych słów bardzo trafna myśl specyfikująca prawosławie, iż doktryna i kult to nierozłączne części. Bardzo ważny jest fragment listu, który określa, czym jest Pismo Święte w kontekście liturgicznym: „Pismo święte – zwłaszcza Ewangelie – pojmuje się nie jako opis wydarzeń historycznych, lecz jako Księgę Prototypów. Stąd Ireneusz argumentuje, że muszą być 4 Ewangelie, ponieważ są 4 strony świata i symbole ewangelistów są 4 symbolami kosmicznymi Apokalipsy. Dlatego liturgia, zbudowana dokoła wydarzeń ewangelicznych, jest obcowaniem ze światem prototypów – przeniknięciem w świat Boskich Idei – odbiciem liturgii niebieskiej, rozgrywającej się w kosmosie (Maksym Wyznawca)”¹⁵.

Dalej, ks. Jerzy porusza wreszcie kwestię czasu w liturgii: „Kościół prawosławny – zgodnie z katolickim – przyjmuje Mszę jako powtórzenie Ofiary Golgoty. Ale nie tylko Msza, lecz cała liturgia jest powtórzeniem na planie ziemskim nie samej Ofiary Golgoty, ale całej ekonomii Boskiej od stworzenia świata do Paruzji, a rok kościelny – i każde święto – jest nie przypomnieniem, lecz powtórzeniem odpowiedniego zdarzenia ewangelicznego (o. S. Bułgakow)”¹⁶.

Znakomite rozwinięcie do tej myśli można znaleźć w obszernym dziele ks. Jerzego Klingerera *Geneza sporu o epiklezę*, gdzie dokonuje on wnikliwej analizy i porównania dwóch pierwotnie od siebie niezależnych typów eucharystycznych: judeochrześcijańskiego, zwanego również Janowym, oraz typu Pawłowego. W ciągu III w. oba typy połączyły się, tworząc kanon eucharystyczny, posiadający jako element Pawłowy słowa ustanowienia, a jako element Janowy – epiklezę¹⁷. Pomimo ostatecznego zlania się obu nurtów, od IV w. zauważalna jest zdecydowana różnica form konsekracyjnych: w Kościele rzymskim – dziedzictwie tradycji Pawłowej – przez słowa ustanowienia, zaś w Kościołach wschodnich – przez epiklezę, z czego wynikają doniosłe skutki eklezjologiczne, mogące być rozpatrywane jako przesłanki do późniejszego rozłamu Kościoła¹⁸. Studium ks. Klingerera wyraźnie pokazuje, że nie patrząc na to, iż w Kościele rzymskim rola słów ustanowienia wzrasta dopiero po sporach z Berengariuszem, a ostatecznie w wyniku soboru laterańskiego IV w 1215 r., kanon eucharystyczny nadaje Eucharystii aspekt bardziej memorialny, z kolei kanon eucha-

¹⁴ Zob. Nowosielski. 2015. *Listy i zapomniane wywiady*, 21.

¹⁵ Nowosielski. 2015. *Listy i zapomniane wywiady*, 21.

¹⁶ Nowosielski. 2015. *Listy i zapomniane wywiady*, 21.

¹⁷ Jerzy Klinger. 2023. *Geneza sporu o epiklezę. Eschatologiczny a memorialny aspekt Eucharystii w kanonie pierwszych wieków*. W Jerzy Klinger. *Dzieła zebrane*: T. 1, 149–234.

¹⁸ Klinger. 2023. *Geneza sporu o epiklezę*, 295–310.

rystyczny, podstawowy dla wschodniej tradycji, podkreśla jej pneumatologiczny i eschatologiczny aspekt¹⁹. Ewidentna jest też tutaj różnica podwalin genezy artystycznej, zależnej od słów ustanowienia, mającej motyw „pamiętki” (memoriału), lub epiklezy, będącej inwokacją eschatologiczną²⁰. W zależności od emfazy jednej lub drugiej interpretacji kanonu eucharystycznego dominującym jest albo chrystocentryczny historyzm Kościoła zachodniego, albo pneumatologiczny eschatologizm Kościoła wschodniego²¹. Pierwszy przypadek, posiadający naturę wspomnienia, może wykształcać potrzebę gatunku sztuki pretendującej do przenoszenia człowieka z rzeczywistości, w której się fizycznie i czasowo znajduje, do innego momentu historii. Trudno oczywiście uznać ten postulat za genezę charakteru sztuki zachodnioeuropejskiej drugiego tysiąclecia, ponieważ wymagałoby to dogłębnych badań, niemniej podobieństwo funkcji sztuki jest tutaj ewidentne. Natomiast w przypadku tego, co ks. Jerzy Klinger określił jako pneumatologiczny eschatologizm, charakterystyczny dla liturgii wschodnich, zasadą sztuki jest przeżywanie Pięćdziesiątnicy²² w rzeczywistości oraz czasie, w którym człowiek się znajduje. Jej celem nie jest przypominanie o historycznym wydarzeniu, lecz przemiana jakości aktualnego bycia, niepretendująca do wytwarzania czegokolwiek, co bezpośrednio naśladowałoby przeszłą rzeczywistość. Liturgia nie podejmuje tutaj próby odegrania dawnej sytuacji, nie jest jej kolejnym powtórzeniem, natomiast wejściem za każdym razem na nowo, co często podkreślał również Jerzy Nowosielski.

Pneumatologiczny aspekt Eucharystii w Kościele wschodnim w sposób naturalny podkreśla samą rolę i związek liturgii ze sztuką, która w teologii jest postrzegana jako aktywność bezpośrednio przynależna sferze Ducha Świętego. Widać to już na kartach Starego Testamentu, kiedy dla wykonania wystroju i utensyliów Przybytku Bóg posyła Ducha Świętego wybranym artystom „Oto Pan powołał imiennie Besaleela, syna Uriego, syna Chura z pokolenia Judy i napełnił go duchem Bożym, mądrością, rozumem, wiedzą i znajomością wszelkiego rzemiosła, by obmyślił plany robót w złocie, w srebrze, w brązie, oraz prac nad przystosowaniem kamieni do ozdoby i nad obróbką drzewa potrzebnego do wykonania wszelkich zamierzonych dzieł. Dał mu też zdolność pouczania innych” (Wj 35,30-34). Znamienne, że w tych słowach dar Ducha Bożego, uzdalniający do twórczości artystycznej, działa także jako dar możliwości uczenia innych, przekazywania im sztuki. Kierunek pneumatologicznego myślenia, wynikający ze związku liturgii i sztuki, podpowiada jeszcze jeden, bardzo istotny dla teologii

¹⁹ Por. Александр Шмеман. 1961. *Ведение в литургическое богословие*. Париж: YMCA. 84–88.

²⁰ Klinger. 2023. *Geneza sporu o epiklezę*, 149–234.

²¹ Por. Klinger. 2023. *Geneza sporu o epiklezę*, 149–234.

²² Por. Klinger. 2023. *Geneza sporu o epiklezę*, 149–234.

prawosławnej wniosek o pokrewieństwo pomiędzy sztuką a natchnionym (gr. *theopneustia*) charakterem Pisma. Oba zjawiska żyją w ramach Tradycji, która stanowi życie Kościoła, kierowane Duchem Świętym²³.

Oczywiście nie należy traktować powyższych wniosków w duchu absolutnej polaryzacji generalizującej Wschód i Zachód. Oba nurty liturgiczne w różnych momentach historii oraz kręgach mieszały się i oddziaływały na siebie wzajemnie. Niemniej w opisie charakterystyki liturgii wschodniej wyznaczenie klarownych dominant jest niezwykle pomocne.

Następnym fragmentem przytaczanego listu jest refleksja na temat doktryny prawosławnej, gdzie podkreślona jest rola praktyki kościelnej: „Pierwsze bowiem dwa sobory zdogmatyzowały naukę o Trójcy, a następne 5 – o Wcieleniu (dogmat o Wcieleniu obejmuje i mariologię, reszta to sfera nie dogmatu, lecz doświadczeń i praktyki kościelnej) – to w sferze nie dogmatu, lecz Ducha Świętego, która nie może być dogmatycznie określona, jako sfera przeżyć subiektywnych, regulowana najwyżej kanonami. To sfera eklezjologii (o. S. Bułgakow w swojej *Orthodoxie* pisze, że Kościoła się nie udowadnia, Kościół się doświadcza)”²⁴.

Spośród myśli ks. Jerzego Klingera, analogicznych do przytoczonych fragmentów korespondencji z Jerzym Nowosielskim, na szczególną rolę zasługuje rozdział pochodzący z książki *O istocie prawosławia* pt. *Rola liturgii w życiu chrześcijanina*. Rozważania te są podzielone na trzy części: postawa wobec Komunii, postawa wobec konsekracji oraz rola piękna. W ostatniej części czytamy refleksję na temat kluczowej roli piękna w liturgii: „A więc poprzez Komunię niebo, raj są przywrócone człowiekowi w procesie liturgicznym. Modlitwa liturgiczna nie jest prośbą ani jedynie dziękczynieniem za ofiarowane dary, ale chwałą oddaną Bogu razem z Aniołami i całym kosmosem”²⁵.

Ks. Jerzy Klinger odważnie afirmuje tutaj tajemnicze zjawisko: Piękna w liturgii. Jest to najbardziej zagadkowy element z triady: Dobro, Prawda, Piękno. Zwraca na to szczególną uwagę śp. dr Irina Tatarova w swoim dziele pt. *Ergo Sum*. Podkreśla ona, że piękno jest rzeczywistością najmniej określoną i najmniej poddającą się określeniu, w związku z tym stale zagrożoną w swojej równoprawności z Dobrem i Prawdą. Rzeczywiście nikt z piszących o chrześcijańskim zbawieniu nie kwestionuje konieczności tego, co wiąże się z Dobrem i Piękniem. Piękno natomiast pozornie nie wydaje się tutaj niezbędne. W należyтым stopniu

²³ Zob. Сергей Булгаков. 1936. *Утешитель*. Париж: YMCA, 323–327; Paprocki. 2001. *Obietnica Ojca*, 85–97.

²⁴ Zob. Nowosielski. 2015. *Listy i zapomniane wywiady*, 22.

²⁵ Jerzy Klinger. 2023. *Znaczenie liturgii w życiu chrześcijanina*. W Jerzy Klinger. *Dziela zebrane*. T. 2, 175–178.

tym zagadnieniem zajęła się dopiero filozofia doby renesansu rosyjskiego²⁶. Nowosielski zaś mówi *stricte*, odnosząc się do liturgii: piękno w liturgii prawosławnej jest warunkiem *sine qua non*; jeśli nie ma tego elementu, przestaje być ona prawosławna²⁷.

Na koniec warto przytoczyć bardzo istotną myśl łączącą charakterystyki ks. Jerzego Klingera i Jerzego Nowosielskiego. Mianowicie w książce *O istocie prawosławia* jest artykuł o sadzawce Betesda, dotyczący odkryć archeologicznych, potwierdzających, że istniał tam kult pogański. Ks. Jerzy, wyjaśniając swoją myśl, zwraca uwagę na kolejne niedziele po święcie Paschy. Mianowicie dwie z nich mówią o wydarzeniach związanych ze zmartwychwstaniem (o Tomaszu oraz o niewiastach niosących wonności), trzy kolejne natomiast o ingerencji Chrystusa w świat zewnętrzny (o paralityku, o Samarytance, o ślepcu)²⁸. Rozwijając tą myśl, można zauważyć, że liturgia w sensie ogólnokulturowym jest wydarzeniem nie tylko wewnątrzchrześcijańskim, a gromadzącym wiele innych doświadczeń ludzkości. Chrystus ks. Jerzego Klingera zatem wyróżnia się ogromną uniwersalnością. Poprzez szczególną akcentację liturgii w jego teologii wykracza On poza wszelkie granice, zbawiając tym całą ludzkość.

Twórczość Nowosielskiego również zmusza do podobnej refleksji nad zjawiskiem kultury, ponieważ sam artysta mówił, że maluje wyłącznie ikony, że nie ma żadnej granicy między tym, co potocznie określamy jako „malarstwo sakralne” i jako „malarstwo świeckie... W przeżyciu liturgicznym wszystkie granice zostają zlikwidowane – przeszłość, teraźniejszość i przyszłość”²⁹.

Myśli ks. Jerzego Klingera oraz Jerzego Nowosielskiego posiadają wspólną płaszczyznę, która polega na dominującej roli liturgii w prawosławiu. Akcentacja tego z pozoru oczywistego aspektu wytwarza szczególny rodzaj wrażliwości artystycznej oraz refleksji teologicznej. Obaj przyjaciele dokonali niejako paralelnej twórczości, która siebie uzupełniała. Co więcej, można wyrazić opinię, iż tak jak z malarstwa Nowosielskiego wynika nowy, dotychczas nieznany nurt, tak też teologia ks. Jerzego Klingera prowokuje do oryginalności metodologii swojej dziedziny. Fragmenty jego prac dotyczące liturgii są niekiedy ekspresją zachwytu nad tą świętą rzeczywistością. Jednocześnie ten sposób podejścia nie pełni roli podmiiany pod rzetelność oraz głębię myśli. Przeciwnie – sprawia, że

²⁶ Irina Tatarowa. 2004. *Ergo sum. Poszukiwania sensu istnienia w polskim i radzieckim filmie 1960–1990*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 54.

²⁷ Zob. 2007. *Prorok na skale. Myśli Jerzego Nowosielskiego*. Red. R. Mazurkiewicz, Władysław Podrazik, 105. Kraków: Znak.

²⁸ Jerzy Klinger. 2023. *Z zagadnień wpływów archeologii biblijnej na nowe rozumienie niektórych elementów doktryny wczesnochrześcijańskiej. Betesda a uniwersalizm Logosu*. W Jerzy Klinger. *Dzieła zebrane*. T. 2, 133–160.

²⁹ Zob. Henryk Paprocki. 1998. Wstęp. W Jerzy Nowosielski. *Inność prawosławia*. Białystok: Orthdruk, 9.

mamy do czynienia z prawdziwym teologiem, przekazującym swoje bezpośrednio doświadczenie Boga.

References

- Klinger Jerzy. 2023. *Geneza sporu o epiklezę. Eschatologiczny a memorialny aspekt Eucharystii w kanonie pierwszych wieków*. W Jerzy Klinger. *Dziela zebrane*. T. 1. Tyniec: Wydawnictwo Benedyktynów.
- Klinger Jerzy. 2023. *O istocie prawosławia*. W Jerzy Klinger. *Dziela zebrane*. T. 2. Tyniec: Wydawnictwo Benedyktynów.
- Klinger Jerzy. 2023. *Znaczenie liturgii w życiu chrześcijanina*. W Jerzy Klinger. *Dziela zebrane*. T. 2. Tyniec: Wydawnictwo Benedyktynów.
- Klinger Jerzy. 2023. *Z zagadnień wpływów archeologii biblijnej na nowe rozumienie niektórych elementów doktryny wczesnochrześcijańskiej. Betezda a uniwersalizm Logosu*. W Jerzy Klinger. *Dziela zebrane*. T. 2. Tyniec: Wydawnictwo Benedyktynów.
- Klinger Michał. 2019. *Strażnik wrót. Próby z hermeneutyki teologicznej*. Kraków: Wydawnictwo Pasaże.
- Nowosielski Jerzy. 2013. Ks. Jerzy Klinger. W Jerzy Nowosielski. *Zagubiona bazylika. Refleksje o sztuce i wierze*. Red. Krystyna Czerni. Kraków: Znak.
- Nowosielski Jerzy. 2015. Teolog otwartości ekumenicznej. W Jerzy Nowosielski. *Listy i zapomniane wywiady*. Red. Krystyna Czerni. Kraków: Znak.
- Paprocki Henryk. 1998. Wstęp. W Jerzy Nowosielski. *Inność prawosławia*. Białystok: Orthdruk.
- Paprocki Henryk. 2001. *Obietnica Ojca. Doświadczenie Ducha Świętego w Kościele Prawosławnym*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Homini.
- Paprocki Henryk. 2010. *Misterium Eucharystii. Interpretacja genetyczna liturgii bizantyńskiej*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Paprocki Henryk. 2024. *Między słowem a obrazem, eseje o twórczości J. Nowosielskiego*. Supraśl: Akademia Supraska.
- Paprocki Henryk. 2024. Ks. Jerzy Klinger i Jerzy Nowosielski: historia przyjaźni. W: Henryk Paprocki. *Między słowem a obrazem. Eseje o twórczości J. Nowosielskiego*, Supraśl: Akademia Supraska.
- Paprocki Henryk. 2024. Pożegnanie Profesora Jerzego Nowosielskiego (Kazanie wygłoszone 26 lutego 2011 roku). W Henryk Paprocki. *Między słowem a obrazem. Eseje o twórczości J. Nowosielskiego*. Supraśl: Akademia Supraska.
- Prorok na skale. *Myśli Jerzego Nowosielskiego*. 2007. Red. Roman Mazurkiewicz, Władysław Podrazik. Kraków: Znak.
- Tatarowa Irina. 2004. *Ergo sum. Poszukiwania sensu istnienia w polskim i radzieckim filmie 1960–1990*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton.
- Булгаков Сергей. 1936. *Утешиитель*, Париж: YMCA

- Клеман Оливье. 1993. *Беседы с патриархом Афинагором*. Тłum. В. Зелинский. Брюссел: Жизнь с Богом.
- Кривошеин Василий. 1936. „Аскетическое и богословское учение св. Григория Паламы”. *Seminarium Kondakovianum* 8.
- Мейендорф Иоанн. 1997. *Жизнь и труды свт. Григория Паламы. Введение в изучение*. Тłum. Г.Н. Начинкин. Санкт-Петербург.
- Шмеман Александр. 1961. *Ведение в литургическое богословие*. Париж: YMCA.